

АНДРІЙ ЗАЯЦЬ

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ОСТРОГА В XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Давнє волинське місто Остріг, збудоване на березі р. Вілії, досягло в окреслений час свого найвищого розвитку. Завдяки вигідному географічному розміщенню, сприянню власників міста і, зокрема, князя К. К. Острозького, воно перетворилось у розвинений економічний та культурний осередок, найбільший на Волині і один з найбільших в Україні. Недарма поет Симон Пекалід у творі „Про острозьку війну під П'яткою“ (1600), описуючи Остріг, називав його „місто прекрасне“ й не шкодував високих слів для його звеличення¹.

Історії Острога присвячено немало праць, в яких розкривається політична та церковна історія міста. Однак економічний розвиток міста здебільшого залишався поза увагою істориків. Одним з небагатьох, хто торкався цієї проблеми, був відомий український джерелознавець, проф. М. П. Ковальський². А втім, джерела, що дійшли до нас, дозволяють пролити світло на цю проблему. Це насамперед статистичні джерела: поборові реєстри 1576, 1577, 1579, 1583 рр.; акт 1603 р. поділу маєтків князів Острозьких; інвентар Острога 1620 р. і дуже цікавий присяжний список ремісників міста 1635 р. Велике значення мають публічно-правові акти, які стосуються Острога, і, звичайно, актовий матеріал судово-адміністративних установ. На жаль, не збереглися замкові острозькі книги, згадка про ведення яких є під 1566 р.³ Разом ці джерела дають змогу загальними рисами змалювати картину економічного стану міста.

Важливим у житті Острога був 1585 р. Саме тоді на прохання князя Острозького король Стефан Баторій надав місту привілей на магдебурзьке право. Цей документ датований 7 червня 1585 р.⁴ Однак правом на самоврядування місто, очевидно, користувалося й раніше; принаймні вїйт в Острозі згадується під 1575 р.⁵ Ним був шляхтич Павло Малишевич-Новоселицький, який фігурує в джерелах як вїйт до 1593 р.⁶, тобто він перебував на цій посаді не менше 18 років. Інститут вїйтівства був надзвичайно ласим шматком, бо, крім влади, давав чималі матеріальні надходження. А що такими диспонував Павло Малишевич-Новоселицький, свідчать позики грошей, які він надавав

різним особам. Так, у 1586 р. острозький вїйт разом з дружиною Пелагеєю Красовською позичили князю Яхимові Богушевичу Корецькому і його дружині Ганні Ходкевичівні 1000 коп грошів литовських, отримавши замість того в заставу села Крилів, Бриків, Богданівщину⁷. За два роки перед тим Павло Малишевич-Новоселицький позичив під проценти гроші кременецькому військовому Федорові Сенюті⁸.

Королівський привілей місту на самоврядування дав поштовх до ще швидшого економічного розвитку. Король дозволяв „...ратуш будувати, крамы, вагу, постригалню, ятки всякие, лазню посполитую меть, гандли вести и корчмы волные держати, питем вшеляким и речами ку живности в домех гостинных потребными шинковать, ремесла цеховые порядком иных таковых мест спорядивши во всем ся справовати...“⁹. Дійсно, згідно із засадами магдебурзького права в центрі міста на ринку було збудовано ратушу; з'явилась і лазня¹⁰. Остріг збільшувався просторово, обростає передмістями — їх у 1603 р. налічувалося п'ять (Загороддя, Завалля, Заріччя, Зарванське, „Губина Воля за мостом Плескачовим“)¹¹. Тут функціонував міський уряд, який обирали щороку¹².

Місто, наче магніт, притягувало до себе селян, які втікали від своїх власників. Маємо кілька звісток про це. В 1600 р. до Острога з с. Гудчого Броду, власником якого був шляхтич Гневош Гулевич-Дрозденський, утекло кілька селян „...з жонами, з детми и зо всею маетністю“¹³. У 1610 р. із с. Ватина (власність братів Козинських) утекли до Острога три родини селян з майном¹⁴. Але Остріг поповнювався не тільки селянами. Приходили й мешканці інших міст. Так, у 1583 р. в Острозі оселилося кілька міщан з Дубровиці; те саме зробили в 1630 р. деякі мешканці Ляхівців¹⁵.

Однак були чинники, які заважали поступальному розвитку міста: наявність юридик, часті пожежі та пошесті в місті, напади татар і т. ін. У місті було багато шляхетських будинків, які утворювали низку юридик. Власники цих будинків, користуючись благами, що їх давало місто, звільнялися від допомоги йому¹⁶. Не обминали міста і звичні для тих часів

Прорис плану Острога кінця XVIII ст.

пошесті. Маємо відомості про одну з них — т. зв. „повітря морове“, яке перейшло 1573 року¹⁷. В 1634 і 1635 рр. місто горіло: за першим разом згоріло 20, за другим — 235 будинків¹⁸.

Величезних збитків зазнав Остріг від татарських набігів. За нашими підрахунками, татари нападали на Волинь у другій половині XVI — першій половині XVII ст. щонайменше тридцять разів. Особливо дошкульними для Острога були 1578 р., коли татари мали свій кіш під містом, і 1617 р., коли уцента сплюндровано маєтки князя Я. Острозького¹⁹. Принагідно зазначимо, що в Острозі жила колонія татар. Ще 1565 р. папський нунцій Ф. Руджієрі в реляції писав: „...У місті, названому Остріг, є татарська мечеть для татар, поселень яких немало на Волині“²⁰. В законодавчі акти Великого князівства Литовського ввійшло чимало поступок татарам, осілим на землях князівства²¹.

Оцінювати ремісничий розвиток Острога ми можемо насамперед завдяки статистичним джерелам, які збереглися до нашого часу. На жаль, вони не дають повної картини, проте дозволяють скласти уявлення про стан ремесла у місті. Згідно з поборовим реєстром 1577 р., в місті налічувалося 129 ремісників, з них 28 були підмайстрами²². Ця цифра подана сумарною, що не дає можливості говорити про неї детальніше. Однак у поміч стає поборовий реєстр попереднього 1576 р., який при такому самому числі ремісників подає вже їх імена та професії, що дає змогу визначити кількість ремісників, які мали певний фах. Так, згідно з поборовим реєстром 1576 р., в місті працювали ремісники 24 спеціальностей²³. Найбільше було шевців (21), слюсарів (15), кравців (12), римарів (9), сагайдачників і столярів (по 6). Цей реєстр, треба думати, теж не є найповнішим, про що свідчить згадка тільки одного гончара. Малоймовірно, щоб у такому великому місті, як Остріг, був один-єдиний гончар. Розкриваються цим реєстром і фахи підмайстрів: серед 24 осіб шевців названо 6, слюсарів — 4, римарів — 4, столярів — 3, кравців — 2, ковалів — 2, золотарів — 2, по одному сагайдачнику, кушніреві, шаповалу, дуботювкові. Загалом спеціальності, де були підмайстри, становлять 46% від 24 зазначених у реєстрі. Можливо, що й тут враховані не всі підмайстри, бо виходило б, що в половині майстрів їх не було, а це теж малоймовірно.

Практично ідентичними та малоінформаційними є поборові реєстри 1579 та 1583 рр.²⁴ У них йдеться про 46 ремісників, число яких вказано сумарно, без зазначення осіб та спеціальностей. Чим викликаний такий великий перепад чисельності ремісників (1577 р. — 129 осіб; 1579 р. — 46 осіб) — сказати важко. Можливо, далися взнаки набіги татар у 1577 та 1578 рр., а, можливо, перепис ремісників був необ'єктивним.

Цікавий опис Острога у 1603 р. під час поділу латифундій князя К. Острозького. У цьому документі є відомості принаймні про 190 ремісників п'ятдесяти спеціальностей²⁵. Згідно із цим переписом, найбільше в місті було шевців (25), кравців (21), римарів (14), гарбарів (11), ковалів, дуботювків (по 7), різників,

котлярів, кушнірів, столярів (по 6), сідлярів, мулярів, слюсарів (по 5). Цей документ засвідчив зростання чисельності ремісничого люду Острога проти попередніх років.

Далеко не повними є інвентарні описи Острога 1620 та 1622 рр. Опис Острога 1620 р. дає відомості лише про 32 ремісників шістнадцяти спеціальностей²⁶, що аж ніяк не узгоджується з дійсністю. Картину, подібну до попередньої, дає інвентар 1622 р., в якому подано відомості про 74 ремісників двадцяти двох спеціальностей²⁷.

Найповнішим щодо кількості ремісників в Острозі є т. зв. „юрамент“, тобто присяга, яку зробив у луцькому гродському суді острозький бурмистр Ониско Романович (1635). У присязі йдеться про 551 ремісника тридцяти шести спеціальностей²⁸. Згідно з переписом 1629 р. (т. зв. „подимне“), в Острозі було 1655 будинків²⁹, тобто число ремісничих сімей у місті мало б становити щонайменше третину.

Маємо відомості про існування в Острозі ремісничих цехів. У 1624 р. їх було 16: ковалів, кравців, пекарів, шевців, гарбарів, різників, кушнірів, римарів, шаповалів, телярів, скрипкарів, гончарів, оліярів, сідлярів, малярів, золотарів³⁰. Однак не всі ремісники міста були охоплені цеховою організацією, про що маємо звістку під 1635 р.: у документі йдеться про двох кравців „которые не сут в цеху“³¹.

Трудитися ремеслом багатьох міщан спонукала життєва необхідність. Це висвітлює документ 1576 р., в якому читаємо: „За Мацанковим мостом халупки убогие на болони мешкають. При халупках ничего не мают, ремеслом се живет...“³².

Славився Остріг виробництвом зброї, про що з пієтетом писав уже згадуваний С. Пекалід:

Тут виробляють всю зброю: кольчуги, і стріли, і мідні

Панцири, списи, шоломи з султаном, щити різно-
рідні,

Луки криві та роги, розмаїті прикраси з металу
В кожній господі у місті сагайдака знайти можеш,
Де тільки глянеш, то скрізь на ковадлі у русів
з заліза

Зброю кують смертоносну: усуди палає Муль-
цібер...³³

Шляхта з задоволенням купувала в місті зброю для своїх потреб. Так, Логвин Яневський придбав в Острозі для батькового зверхника Яна Паца такі речі „на войну до Литвы“ (1596): 5 сідел, 5 сагайдаків зі стрілами звичайних та один сагайдак зі стрілами „оправный сребром“, а також дещо з одягу³⁴. Зброю вивозили з Острога до інших міст, зокрема до Любліна³⁵.

Остріг був осередком друкарства, а тому, крім друкарні, в місті була папірня³⁶. Під містом у пушах виробляли попіл³⁷. Прибутковим для міщан було рибальство. Острозький вїйт Павло Повоселицький орендував в І. Чаплича-Шпановського (1593) два стави на чотиримісячний термін; прибуток мав становити 100%³⁸. Острозькі міщани орендували стави і в інших містах. Прокіп Жданович і Василь Нула

взяли в оренду два стави у м. Мильську (1645).³⁹ Степан Гаврилович Молочко разом із заславським євреєм Ахелієм Іллічем орендували в литовського підстоля Андрія Ходкевича став під м. Муравицею для вилову риби (1575)⁴⁰. Згадується в джерелах і став під самим Острогом (1603)⁴¹.

Острожани вкладали свої капітали в оренду мит. У цьому, зокрема, робив успіхи Сергій Скрага. У 1583 р. він орендував митну комору в с. Литва (луцький повіт) у луцького єврея Галела Ізаковича за 500 коп грошів литовських⁴², будучи при тім орендарем київських мит⁴³.

Великими коштами диспонували острозькі євреї. В документах вони фігурують як орендарі млинів, корчем, шинків⁴⁴. Острозькі євреї Зелман і Борох орендували на три роки у князя Яхима Корецького с. Черницю „зо всіма пожитками“ (1598)⁴⁵. У тому ж таки році в їх руках в оренді опинилося м. Ярунь⁴⁶. Виступають євреї і лихварями. Яцко Давидович і Фраїм Докторович позичили 6000 золотих шляхтичу Гаврилові Гойському (1593)⁴⁷. Гершин Афраїлович та Яцко Давидович стали кредиторами шляхтича Боровецького (1603)⁴⁸, а боржником єврея Абрама Бубки зробився князь С. Корецький, який позичив у нього 1500 золотих (1615)⁴⁹.

Остріг був великим торговим осередком тогочасної України. Через місто проходило кілька важливих торговельних шляхів. Один з них ішов у північно-західному напрямку. Виходячи з Острога, цей шлях проходив через Жорновно, Рівне, Білів, Олику (варіант: через Хорлуп), Крупу, Луцьк, Торчин, Турійськ, Миляновичі і далі — через Мацеїв та Любомль на Люблін. Інше відгалуження цієї дороги йшло від Торчина на Володимир, а з нього — одним рукавом через Городло до Любліна, іншим — через Хотячин і Черників на Грубешів і до Замостя⁵⁰. Цей шлях мав продовження, але у зворотному, південно-східному напрямку. Одна його гілка виходила з Острога, йдучи на Заслав, Полонне, Любартів на Хмельник в межі Подільського воєводства⁵¹. Друга гілка, виходячи з Острога, пролягала через Заслав, Гриців, Старий Костянтинів і далі — через Поділля на Білу Церкву (варіант: із Заслава на Полонне, Романів)⁵². Третя гілка шляху на південь, виходячи з Острога, йшла через Заслав, Сульжин, Старий Костянтинів, Красилів і далі — на Чорний Острів в межі Подільського воєводства⁵³. Ще одна дорога з Острога виходила на південь, йдучи через Сураж, Шумськ, Кременець і Вишневець на Зборів та Тернопіль в межі Руського воєводства, далі — на Кам'янець-Подільський⁵⁴.

Згідно з королівським привілеєм в Острозі відбувалося два торги на тиждень: у п'ятницю і в неділю (1527)⁵⁵. Проводились у місті і ярмарки. Було їх три: на день Св. Онуфрія (12 червня), на Покрову (1 жовтня) та Св. Миколая (6 грудня)⁵⁶.

В Острозі була митниця, яку зизвичай здавали в оренду⁵⁷. Королівський привілей звільняв міщан від сплати мита на території всієї держави⁵⁸, хоч інколи ці привілеї порушувалися⁵⁹.

Про кількість торгового люду в місті важко

робити висновки, бо поборові реєстри другої половини XVI ст. дають, мабуть, занижені дані. Так, згідно з поборовими реєстрами 1576 та 1577 рр., у місті налічувалося 19 торговців, реєстри 1579 та 1583 рр. називають цифру 32⁶⁰.

Для шляхти острозькі ринки були місцем збуту продукції з її фільварків. Так, Микола Сенюта послав дев'ятох осіб дворової челяді до Острога „...на продаж пшона мерок осмьнадцат, а овса мерок осмьнадцат меры кремьянецкое...“ (1603)⁶¹. На острозький ринок вчашали луцькі купці, які везли туди найрізноманітніші товари. Прикладом цього є приїзд до Острога на червневий ярмарок луцького купця Дахна Горайновича, який привіз широкий асортимент товарів: оксамит, шовк барвистий та чорний, мухояр, багазію блакитну і чорну, бархат різних гауноків, полотно коленське тонке, середнє та ткацьке, пряжу, пояси золотоголові та оксамитові, шапки, магерки, сап'ян жовтий, опанчі, фарби, кіновар, папір, ладан, лавровий лист, імбир, шафран, перець, кмін, різноманітні ножі, кінську зброю, селітру, олово, цинк, цвяхи, голки, шпильки, дзвінки, наперстники, замки, сталь та залізо, струни, шнурки і, як записано, „...и иншии речи дробныи...“. Крім того, в купця було по два фунти золота та срібла⁶².

Відвідували острозькі ринки й купці з далеких країн. Є згадка (1563) про приїзд до Острога на ярмарок турецького купця з Кафи Тімера Гречанина⁶³. Під 1631 р. є згадка про те, що купці з Гданська закупили в Острозі партію зерна, яку везли через Львів⁶⁴. У Львові (1622) вів торгівлю острозький купець Балтазар Гей⁶⁵.

Острозькі купці відвідували сусідній луцький ярмарок⁶⁶.

З острозьких пуц на захід вивозили попіл. За контрактом, укладеним між Яном Болманом та Іоною Борзобогатим-Красенським, цей Іона зобов'язувався приставити до берега р. Вепр 200 лаштів попелу (1573)⁶⁷. Острозькі міщани на чолі зі Степаном Молочком підписали контракт на приставу 40 бочок риби луцькому єврею Аврамові Песаховичу (1579)⁶⁸.

Тісними були торговельні контакти між Острогом та Любліном. Часто бував у Любліні острозький купець Іван Плескач, який возив туди „...сагайдаки, седла коштовные, сабли, ряды острозское работы...“ (1565)⁶⁹. З подібним товаром їздили до Любліна Кирило Ісаевич та Михайло Петрович (1613)⁷⁰. Традиційним товаром, який постачали до Любліна, були лій та віск⁷¹. З Любліна привозили різноманітні тканини, коштовності, метал⁷². Інколи польські купці доручали довіз своїх товарів до Острога місцевим купцям. Так було у 1646 р., коли острозький купець Петро Шанць супроводжував з Любліна до Острога два вози товарів замойського купця Якуба Берні⁷³.

Підбиваючи підсумок, маємо досить підстав говорити про Остріг як про важливий економічний осередок Волині й тогочасної України. Поступальний економічний розвиток міста став базою для перетворення його й у великий культурно-просвітницький осередок України⁷⁴.

- ¹ Антологія української поезії. — Київ, 1984. — Т. 1. — С. 78.
- ² Ковальський Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. — Днепропетровск, 1975. — Вып. 2. — С. 113–137; Його ж. Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. // Федоровские чтения. 1981. — Москва, 1985. — С. 49–56.
- ³ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІАК). — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 136 зв. — 137.
- ⁴ Російський державний архів давніх актів у Москві (далі — РДАДА). — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 198. — Арк. 26 зв. — 27 зв. Опубл.: Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI — первой половины XVII в. — Днепропетровск, 1982. — С. 69–71.
- ⁵ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 134.
- ⁶ Там само. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 46–47, 84–84 зв., 165–165 зв., 185–191, 233, 296 зв., 297; Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 628 зв., 643; Спр. 40. — Арк. 237; Спр. 44. — Арк. 778.
- ⁷ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 175 зв.
- ⁸ Там само. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 46–47, 84–84 зв.
- ⁹ РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 198. — Арк. 27.
- ¹⁰ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 153. — Арк. 95 зв.; Бібліотека Національного інституту ім.Оссолінських у Вроцлаві. (далі — Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві). — Від. рук. — Ч. 3669/II — Арк. 199, 201.
- ¹¹ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України (далі — ЛБНАН). — Від. рук. — Ф. Радзімінських. — Ч. 181/VI, 4. — Арк. 3 зв. — 9 зв..
- ¹² Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві. — Від. рук. — Ч. 3669/II — Арк. 202.
- ¹³ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 8.
- ¹⁴ Там само. — Спр. 87. — Арк. 164–165.
- ¹⁵ Там само. — Спр. 30. — Арк. 648 зв.; Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 81. — Арк. 289–289 зв.
- ¹⁶ Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві. — Від. рук. — Ч. 3669/II — Арк. 196; Державний архів краківського воєводства. Архів Сангушків (далі — Кр. Сн.) — Спр. 1031. — Арк. 266–267.
- ¹⁷ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 192–192 зв.
- ¹⁸ Там само. — Спр. 195. — Арк. 668, 678.
- ¹⁹ Там само. — Ф. 22. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 15 зв.; ЛБНАН. — Ф. Радзімінських. — Ч. 181/VI, 4. — Ч. 4.
- ²⁰ Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od r. 1548 do 1690. — Berlin—Poznań, 1864. — Т. 1. — С. 161.
- ²¹ Центральна наукова бібліотека ім. В. Вернадського НАН України (далі — ЦНБ). — Від. рук. — Ф. 2. — Ч. 22632. — Арк. 12.
- ²² Źródła dziejowe (далі — Źr. dz.). — Warszawa, 1889. — Т. XIX. — С. 37
- ²³ ЦДІАК. — Ф. 44. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 598–601.; Див. також: Мицько І. З. Матеріали до історії Острозької академії (1576–1636). — Київ, 1990. — С. 144–152.
- ²⁴ Головний архів давніх актів у Варшаві. Архів скарбу коронного (далі — ГАДА у Варшаві. АСК) — Спр. 31. — Арк. 1.
- ²⁵ ЛБНАН. — Від. рук. — Ф. Радзімінських. — Ч. 181/VI, 4. — Арк. 2–10.
- ²⁶ Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві. — Від. рук. — Ч. 3669/II — Арк. 196–202.
- ²⁷ Akta kościoła farnego ostrożskiego od 1622 r. / Wyd. J. Hofmanna // Rocznik Wotyński. — Równe, 1934. — Т. 3. — С. 192–212.
- ²⁸ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 197. — Арк. 552 зв. — 553 зв.; Див. також: Баранович А. И. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. — Москва, 1959. — С. 131. — Табл. № 1; Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI — первой половины XVII века. — Днепропетровск, 1982. — С. 77–78.
- ²⁹ Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. — Київ, 1931. — С. 131.
- ³⁰ Akta kościoła farnego... — S. 204.; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. — Warszawa—Kraków, 1913. — S. 145.
- ³¹ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 197. — Арк. 553 зв.
- ³² Там само. — Ф. 44. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 599 зв.
- ³³ Антологія... — С. 80.
- ³⁴ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 151 зв. — 153.
- ³⁵ Там само. — Спр. 7. — Арк. 39; Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 347.
- ³⁶ ЛБНАН. — Від. рук. — Ф. Радзімінських. — Ч. 181/VI, 4. — Арк. 9 зв.
- ³⁷ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 61–62.
- ³⁸ Там само. — Спр. 44. — Арк. 778–779.
- ³⁹ Там само. — Спр. 100. — Арк. 63 зв.
- ⁴⁰ Там само. — Спр. 15. — Арк. 36–36 зв.
- ⁴¹ ЛБНАН. — Від. рук. — Ф. Радзімінських. — Ч. 181/VI, 4. — Арк. 9 зв.
- ⁴² ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 179 зв.
- ⁴³ Там само. — Спр. 31. — Арк. 427–428 зв.
- ⁴⁴ Кр. Сн. — Спр. 308. — Арк. 41.
- ⁴⁵ ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 210.
- ⁴⁶ Там само. — Спр. 53. — Арк. 250 зв.
- ⁴⁷ Там само. — Ф. 22. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 389–390.
- ⁴⁸ Там само. — Спр. 14. — Арк. 172 зв. — 173.
- ⁴⁹ Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 58–59, 80.
- ⁵⁰ РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 561. — Арк. 56 зв. — 57; Спр. 24. — Арк. 72; ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 86; Спр. 11. — Арк. 52; Спр. 31. — Арк. 276 зв.; Спр. 50. — Арк. 90 зв.; Спр. 21. — Арк. 534, 731 зв.; Спр. 144. — Арк. 39 зв.; Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 7а. — Арк. 109–109 зв.; Спр. 45. — Арк. 347; Див. також: Боряк Г. В. Торгівельні шляхи на Волині в першій половині XVI ст. // Минуле і сучасне Волині. — Луцьк, 1985. — С. 168–172; Торгівля на Україні XIV — середини XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина / Упорядники В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. — Київ, 1990. — Карта: Шляхи і митниці Володимирського повіту Волинського воєводства XVI — сер. XVII ст.
- ⁵¹ ЦДІАК. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 63.; Спр. 71. — Арк. 921–921 зв.
- ⁵² Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 436 зв. — 437; Спр. 33. — Арк. 59; Спр. 172. — Арк. 537; Спр. 458. — Арк. 179; Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 221.
- ⁵³ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 561–561 зв.; Спр. 459. — Арк. 90 зв.; Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 71. — Арк. 921–921 зв.
- ⁵⁴ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 350; Ф. 22. — Спр. 8. — Арк. 53; Спр. 32. — Арк. 20–21 зв.; ЦНБ. — Від. рук. — Ф. 61. — Ч. 864. — Арк. 3 зв.
- ⁵⁵ ЦДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 451; Archiwum Lubartowiczów—Sanguszków w Sławucie (далі — Arch. Sang.). — Lwów, 1890. — Т. 3. — S. 300.
- ⁵⁶ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 191; Спр. 153. — Арк. 53; Arch. Sang. — Т. 3. — S. 164.
- ⁵⁷ ЛБНАН. — Від. рук. — Ф. Радзімінських. — Ч. 181/VI, 4. — Арк. 5; ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 586–587; ГАДА у Варшаві. — Метрика Литовська. Сумаріуші. — Спр. 2. — Арк. 22.
- ⁵⁸ ЦНБ. — Від. рук. — Ф. 61. — Ч. 770. — Арк. 5 зв. — 8.
- ⁵⁹ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 133 зв.
- ⁶⁰ Там само. — Ф. 44. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 600 зв. — 601; Źr. dz. — Т. XIX. — S. 37, 80; ГАДА у Варшаві. АСК. — Спр. 31. — Арк. 1.
- ⁶¹ ЦДІАК. — Ф. 22. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 208 зв.
- ⁶² Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 156–158 зв.
- ⁶³ Там само. — Спр. 5. — Арк. 86.
- ⁶⁴ Центральний державний історичний архів України у Львові. — Ф. 9. — Оп. 1. — Спр. 382. — Арк. 1344–1345.
- ⁶⁵ Там само. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 41. — Арк. 102.
- ⁶⁶ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 92.
- ⁶⁷ Там само. — Спр. 14. — Арк. 337 зв.
- ⁶⁸ Там само. — Спр. 19. — Арк. 6 зв.
- ⁶⁹ Там само. — Спр. 7. — Арк. 39.
- ⁷⁰ Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 347.
- ⁷¹ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 119–119 зв.
- ⁷² Там само. — Спр. 6. — Арк. 21–22; Спр. 11. — Арк. 278 зв. — 279.
- ⁷³ Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 285–286 зв.
- ⁷⁴ Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). — Київ, 1990.